

НАРОДНЕ ПРАВОСЛАВ'Я: УЯВЛЕННЯ ПРО РЕЛІГІЮ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Сучасний пострадянський період є винятково сприятливим для вивчення народних релігійних вірувань. Дослідження звичаїв та вірувань, пов'язаних із поховальною обрядовістю та життям після смерті, показує, якою багатогранною є система народних релігійних уявлень. Складне питання взаємозв'язку тіла та душі вирішується у народному православі шляхом бачення їх одночасно відокремленими та взаємозалежними. Душа є антропоморфною та подорожує до іншого світу як тінь тіла. В той же час, душа є духовною сутністю, що керується суворими моральними нормами. За народними уявленнями тіло перетворюється через землю в зерно та хліб, що є подібним до перетворення хліба та вина на тіло та кров у таїнстві Євхаристії.

Ключові слова: Народне православ'я; похорон; душа; уявлення про потойбічний світ; поминки.

За радянських часів активно насаджувався атеїзм, але не всі люди відмовлялися від релігії. Через брак церков і Святого Писання процвітало народне православ'я. Останнім часом в Україні відбувається духовне відродження. Тепер люди охоче розповідають про своє духовне життя і є чудова нагода зібрати матеріал про народне православ'я і побачити, наскільки глибоко та чітко осмислено в народній релігії найскладніше питання людського життя.

Народне православ'я має потужну дієву складову, тобто величезного значення набуває те, що треба робити (наприклад, покласти померлому паспорт для переходу на той світ) або чого робити не треба. Дуже поширена антропоморфізація, тому абстрактні ідеї, як-от смерть, набувають людської форми. Душу розуміють як тінь, тісно пов'язану до фізичного тіла, в якому вона перебувала за життя. Навіть коли антропоморфізація відсутня, речі постають у конкретній фізичній формі, так що перехід душі до іншого світу уявляють як подорож, для якої потрібне зручне взуття. Ця система вірувань є цікавою та важливою, оскільки саме вона підтримувала людей впродовж 70 років; зрозуміти її важливо для кращого розуміння сучасної України.

Нижче подано опис народних релігійних уявлень, що ґрунтуються на інтерв'ю, проведених у Центральній Україні впродовж 1998 – 2005 років. Оскільки народне православ'я важко виокремити з величезної категорії загальних народних уявлень, я зосереджуся лише на релігійних уявленнях про душу. Турбота про душу є нагальною для релігійних обрядів. За радянської доби “хранителі традицій” приділяли особливу увагу відходу душі з цього світу та її переходу до наступного. Отже, похоронні традиції та вірування можуть стати ключовими для розуміння системи народного православ'я. Центральним у цьому описі буде інтерв'ю про посмертну подорож душі, записане в Яготині в 2000 р. з дуже релігійними жінками¹.

Стрижневими для народних вірувань є уявлення про потойбічний світ. Життя в цьому світі розглядають як тимчасове, у наступному ж – як вічне. Саме в наступному житті Божа воля стане явною і в Судний День справедливість переможе. Аби перехід до іншого життя відбувся без перешкод, люди готуються до смерті. Хоча душа – не матеріальна субстанція, для того, щоби вона спочила, треба придбати речі, що супроводжуватимуть тіло. Жінки, яким виповнилося 50, починають готувати похоронні вузлики, в яких одяг для похорону, тканина для труни, свічки, а також рушники та хусточки, які роздадуть тим, хто допомагатиме з похороном. Із релігійних символів – два хрестики: на шию та до рук померлого, а також проводничок, або прохідна. Цей папірець купують у церкві, і він складається з “вінця” – смужки, що відрізають і кладуть на чоло померлого, та молитви, яку кладуть у труну чи померлому до кишені. Похо-

ронні вузлики готували й за радянських часів, але чи часто люди клали до них хрестики, прохідну та свічки – сказати важко. Мої інформантки вважали, що так робилося завжди, та, можливо, вони лише переносили сучасну практику на минуле.

За народними православними уявленнями потойбічне життя пояснюють у фізичних, тактильних термінах, а душу розглядають як тінь у формі тіла, що в буквальному сенсі крокує до іншого світу. На цьому шляху душа потребує світла, яке свічки й забезпечують. Матеріальна природа подорожі душі найбільше виявляється в наголосі на взутті. Чимало інформантів казали, що померлому потрібне не лише нове взуття (щоби добре виглядати на тому світі), але й зручне: “Треба одягнуть тапочки або туфлі, щоб не давило”². Одна мати поховала дочку в туфлях на високих підборах; дочка прийшла до неї уві сні та поскаржилася на таке незручне взуття. За словами матері, донька попросила принести туфлі без підборів до певної хати. Виявилось, що в тій хаті щойно помер чоловік, отже туфлі без підборів поклали до його труни, щоби він передав їх дівчині на іншому світі³.

Питання про приготування наперед труни викликало розбіжність у судженнях: деякі вважали це звичайною справою, логічним і послідовним доповненням до вузлика. Збирання вузлика – жіноча робота, і жінки готують вузлик для себе, а також для чоловіка та своїх вдових братів. Чоловіки ж роблять труну для себе та для дружини. Проте деякі вважали, що заздалегідь лаштувати труну – гріх. Уявлення про підготовку труни не пов’язані з релігією безпосередньо, проте демонструють, що смерть у народних уявленнях часто розглядається як фізична субстанція, а не абстрактна ідея. Багато людей стверджують, що особисто бачили Смерть.. Найчастіше кажуть, що бачили мигцем незнайому жінку в чорному чи якомусь темному вбранні, а потім дізнавалися, що в хаті, поблизу якої її бачили, хтось помер⁴. Більше того, інформанти висловлюють поширену думку про те, що нічого не можна робити наперед, бо тоді людські дії порушують природний порядок подій⁵. Смерть, ходячи селом, може побачити труну та зайти в таку хату.

Коли приходить смертний час, людина, яка помирає, та її рідні відчують присутність смерті. Цікаво, що в цьому випадку смерть не антропоморфізують, а сприймають як абстракцію. Важливі також уявлення про душу, рай і пекло. Як розповіла інформантка з Яготина, людина, яка помирає, відчуває, куди саме потрапить її душа. Отже, в більшості випадків, “вона (душа) ангелів бачить”⁶. Душа недоброї людини страждає, бачить злих духів і боїться: через це людина не хоче помирати чи довго не може померти. В такому випадку треба запросити священика: людина тоді зазвичай помирає тільки-но отримає відпущення гріхів⁷. За народними православними уявленнями зв’язок між тілом і душею дуже тісний. Як душа може бачити, що на неї очікує, так і тіло тягне туди, де воно скоро опиниться, і людина перед смертю може попросити покласти її на землю, щоби бути до неї ближче⁸.

Те, що відбувається з тілом, вказує на стан, у якому перебуває душа. Хоча мої інформантки з Яготина про це не згадували, зазвичай довгий процес умирання пояснюють тим, що людина була відьмою або чаклуном⁹. Якщо людину підозрюють у відьомстві чи чаклунстві, тоді, щоби допомогти їй померти, у стелі над смертною постелею пробивають діру: це допомагає душі швидше відійти та припиняє смертну агонію.

Коли помирає хтось близький, наприклад, батьки, люди фізично відчують момент смерті чи бачать видіння померлої людини. Це душа, чи дух, з’являється перед живими, часто в тілесній формі. Мама Дзюби пішла з цього світу вночі тихо та мирно, хоча наранок виглядала так, ніби спала. О п’ятій ранку (очевидно, саме, коли мама померла) Дзюбу раптом розбудив стукіт у двері: на порозі була жінка, “як узбечка – накрита чорним”. Дзюба каже, що це, мабуть, була її мати в момент, коли душа відходила до іншого світу¹⁰.

По смерті людини душа лишається біля тіла до похорону. Всі інформанти погоджувалися, що померлий має переночувати вдома хоча б одну ніч удома, а краще – три. Жінки з Яготина наполягали на числі три та детально описували, як зберегти тіло в цей час¹¹. Інформантки стверджували, що душа присутня і живі можуть спілкуватися з нею та навіть просити про допомогу. Як каже Дзюба, якщо тіло вже захопонуло, жінки, які прийшли обмивати та одягати його, можуть звернутися до душі: “Треба сказати “Дай руку” і він почує та дасть”¹². Душа може страждати в ці дні, тому: “Треба читати псалтирь, тому що духи ходять до душі і її істязають, а якщо читати псалтир, то залишають її... Псалтир читають уночі, від одинадцятої до четвертої”¹³.

За радянських часів у багатьох селах старі псалтирі ховали чи навіть знищували. Оскільки нові псалтирі друкувалися дуже малими накладками, жінки, які читали псалми над померлими, почали робити рукописні копії¹⁴. Як таке переписування вплинуло на тексти псалмів і які елементи в них з'явилися чи зникли – ці питання ще чекають на своїх дослідників.

Окрім сидіння біля тіла та читання псалтиря іншої важливою подією з точки зору народного православ'я є власне поховання¹⁵. Існує табу на перебування на цвинтарі після заходу сонця, особливо в день похорону. Отже, традиція вимагає, щоби до похорону готувалися вранці. Рано по обіді рідні та друзі збираються в хаті покійного для прощання. В наші дні похорон починається з літургії, яку править у хаті священик. Саме під час цієї служби запалюють свічки з вузлика: їх тримають люди, які стоять біля труни, та передають тим, хто стоїть позаду. Недопалки складають до труни, щоби вони освітлювали дорогу померлому на той світ¹⁶. Після служби рідних залишають наодинці з покійним попрощатися. Потім труну виносять із хати, освячують у дворі, а потім похоронна процесія несе її вулицями села до цвинтаря¹⁷. Процесія рухається у спеціально визначеному порядку і тепер, коли це знову стало можливим, попередно несуть ікону в рушнику. Процесія зупиняється на кожному перехресті для молитов і голосінь, а всього таких зупинок має бути принаймні три. Дивитися на похоронну процесію з вікна заборонено: той, хто дивиться, може захворіти чи навіть померти.¹⁸ Якщо родина померлого бажає та може собі це дозволити, замовляють службу в церкві перед похороном. Ця служба може бути додатковою, а може правитися замість служби в оселі померлого. Після цього труну несуть до могили, могилу освячують і священик запечатує її: робить надкопи лопатою по краях могильної ями в формі хреста, а потім кидає до могили попіл із кадила.¹⁹ Запечаткування могили вважається дуже важливим для упокоєння душі. Священики відмовляються запечатувати могили людей, які покінчили життя самогубством.²⁰ За радянських часів жінки, які читали псалтир, виконували альтернативне запечаткування: брали землю з могили та їхали до найближчої церкви, що функціонувала; священик проводив обряд запечаткування, потім жінки висипали цю землю хрестом на могилу померлої людини.²¹ Після запечаткування могили родичі та найближчі друзі покійного кидають по три жмені землі до могили, а потім копачі повністю засипають могилу і всі йдуть до хати померлого на поминальний обід.

Довкола похорону є багато повір'їв і можна сперечатися, чи вони – частина народного православ'я, чи народні вірування. Чимало з них – про вплив душі померлого на живих. Коли труну виносять надвір, її тричі вдаряють об поріг: у цей спосіб допомагають померлому попроситися з хатою. Коли виносять за ворота, за труною кидають жито для того, щоби душа померлого мала спокій в іншому житті, бо слово “жито” похідне від “життя”. Інші ж кажуть, що це роблять, аби вберегти живих від мертвих.

З моменту опускання труни до могили душа починає подорож до потойбічного світу: “На третій день душа іде до престолу Господнього. До того вона біля тіла”²². Саме у цей час “душа іде до Господа. Господь дає ангела-хранителя і ангел душу водить по тих місцях, де вона була в житті у недільні дні”²³. Ангел показує їй пекло²⁴. Рай, що його бачить душа під час цього огляду, настільки чудовий, що заради нього треба перетерпіти всі земні муки: “На землі треба пройти всі невзгоди лише щоби потрапити в царство небесне. Там так гарно, що навіть якби ця кімната була повна черв'яків і навіть якщо би черв'як тебе їв, все ж таки треба терпіти, щоби потрапити в царство небесне”²⁵. На жаль, коли ангел забирає душу до тієї подорожі, вже надто пізно міняти її місце призначення: в Божій книзі записані всі справи людини, і виправити те, що в тій книзі написано, неможливо: “Там книга житні: і добрі діла, і погані”²⁶. Отже, людина має зробити все від неї залежне в цьому житті, щоби заслужити на місце в раю.

З огляду на фізичну, конкретну природу народних уявлень, зв'язок між душею та тілом – проблематичний. Хоча тіло розлучається із душею, а душу уявляють як незалежну від тіла, здатну подорожувати до іншого світу, тим не менш те, що роблять із тілом, відбивається на душі. Дуже обережно треба поводитися з путами, якими зв'язують тіло перед похороном, щоби запобігти його мимовільним рухам. Пути треба зняти та покласти до труни, щоби душа вільно пересувалася на іншому світі та дорогою туди: “Треба не забути уняти путі, а то він буде спутаний, не зможе дійти”²⁷. Пути кладуть до труни, щоби відьми чи недобрі люди не забрали їх та не використали для чаклунства. Пути та “мертву воду” (воду, якою обмивали покійника) можна використовувати не лише на добре, наприклад, аби “умертвити”, зняти біль,

але й на зло – спричинити параліч, “відмирання” кінцівок і органів. Навіть якщо пути використовують на добре, наслідки можуть бути небажані: як каже Дзюба, хвороба чи біль, від якої порятують пути, перейде на померлого на тому світі. “Ми знаємо, – каже Дзюба, – бо покійний приходить до родини уві снах і розказує”²⁸.

По-різному уявляють не лише зв’язок між тілом і душею, але й те, що душа робить після смерті. З одного боку, душа перебуває на покуті впродовж 40 днів²⁹. Жінки з Яготина казали, що душа залишається в хаті і треба постійно читати псалтир, аби їй допомогти: “Треба читати псалтир сорок днів, бо душа молитви чекає”³⁰. Ці ж інформантки розповіли про випробовування душі митарствами впродовж 40 днів. Митарства ці нагадують митну перевірку на кордоні³¹. Їх може бути 20 або 40. За Православним каноном їх 20 чи 21, і Ходорівська наполягала, що правильне число 20. Проте вона була самотньою в своєму переконанні. Серед людей побутує думка про 40 митарств: по одному на кожен день подорожі душі та за кожний гріх. На кожній “митній перевірці” гріх людини перевіряють і доводять, а тоді душі або дозволяють рухатися далі, або ж ні. Як наголошувала Ходорівська, “Біси на кожному митарстві. Коли душа прогрішилася, то вони до неї пристають і не дають восходу на небо. У них все написано: і година, і час, і день. Все, все, все”³².

Після закінчення 40 днів і всіх митарств душа “іде до Господа Бога і він рішає – куди”, тобто до раю, чи до пекла³³. Душа повинна представити документ, аби ввійти до раю. Цей документ – молитва з “прохідної.” Багато людей, у т.ч. жінки з Яготина прямо порівнюють її до радянського паспорту³⁴. Неясно, чи молитву віддають Богові, чи залишають на вході до раю, якщо Бог присудив душі рай. Формалізм і обов’язковість документів для входу до раю можуть набувати крайніх форм і впливати навіть на безгрішних дітей: діти, які померли нехрещеними, хоча й не мали гріха, але Бога побачити не зможуть³⁵.

Точність записів бісів – бездоганна, й ані їхні записи, ані книгу долі певної людини, що перебуває в Божих руках, не можна змінити. Більше того, коли людина помирає, душа нічого не може вдіяти, щоби допомогти собі. Однак надія є: може поталанити. Той, кому пощастить померти між Великоднем і Проводами, потрапляє просто до раю: “Поміж Пасхою та Проводами царські врата відчинені. Якщо людина помирає у цей час, то душа іде прямо на небо. Не треба проходити митарства, тому що царські ворота відчинені”³⁶. Оскільки померлі зберігають зв’язки з живими, ті можуть молитвами полегшити страждання померлих і змінити присуд³⁷. Допомагають і пожертви до монастирів: постійні молитви ченців і черниць можуть допомогти грішній душі. Оскільки живі – їхня єдина надія, душі грішників часто повертаються додому та намагаються привернути увагу родичів. Більшість людей, однак, намагається позбутися цих неспокійних душ: “Коли душа грішила, то після смерті ходить та стукає, грюкає, то хату посипають свяченим маком, щоб не ходила”³⁸.

Дії живих можуть як допомагати померлим, так і шкодити їм. У багатьох селах я чула, що неможна занадто багато плакати за померлим, бо він тоді лежатиме в воді³⁹. Тут зв’язок між тілом і душею померлого та його живими родичами чи друзями особливо складний. Живі люди плачуть за померлим, але ці сльози шкодять його тілові: труна й могила наповнюються водою. Хоча тіло відчувати не може, воно, тим не менш, відчуває дискомфорт, а це передається душі, яка позбавляється спокою. Зайві сльози здатні навіть повернути померлих зі світу мертвих⁴⁰.

Яготинські інформантки зосереджувалися на поганих вчинках, дотичних до церковного вчення. Вони розповіли історію дівчинки, яка померла в 14 років. У такому віці вона мала би вважатися безгрішною і піти до раю. На жаль, вбитий горем батько вирішив пом’янути дочку горілкою і через це дівчинка потрапила до пекла. Божа Мати зглянулася на долю дівчинки та дозволила їй з’явитися перед батьком уві сні та попросити його виправити те, що він накоїв. Дівчинка пояснила наслідки батькових дій і він припинив поминати її горілкою⁴¹.

З інтерв’ю постає дуже матеріальне, предметне життя після смерті і дуже важливо, що станеться з тілом по смерті. Тіло треба правильно вдягти та зручно взути; померлому треба дати паспорт до іншого світу (і хоча це фізичний предмет, його має використати безтілесна душа, коли прибуде до раю). Душа полишає тіло, проте зберігає із ним зв’язок і перебуває поруч до похорону. Тенденція до антропоморфізації означає, що душу уявляють як тінь тіла, субстанцію, що виглядає як покійна людина, і яка ходить і сидить на тому світі, наче вона має

фізичну форму. Щодо Судного Дня, зв'язок між душею та тілом не такий проблематичний. Православне вчення проповідує воскресіння тіла, і жінки з Яготина поясняли що в Судний День всі воскреснуть, і ті, хто помер "поганою" смертю (наприклад, втопилися чи їх було страчено). Аби в той день усе було добре, треба вести благочистиве побожне життя. Правильний похорон і молитви родичів і друзів по смерті дуже важливі. Також важливо прибрати всі фізичні перепони для воскресіння: треба не лише зняти пути перед похованням, але й залишити хвіртку огорожі на могилі відчиненою. Зачиняти хвіртку недобре, – казали жінки з Яготина, бо ніхто не знає, коли прийде Судний День. Коли ж він настане, нічого не повинно перешкоджати людині підвестися з могили та йти за Богом, щоби померлі не змагалися з замками та клямками в такий день. Так само не варто ставити хрест у голові могили, бо коли померлий підведеться, йому буде важко витягти хреста⁴².

За народним православ'ям тіло має як фізичні, так і абстрактні якості. Тіло ховають у землю й вірять, що земля трансформує його в субстанцією швидше духовну, ніж фізичну: воно відроджується у врожаях, особливо – в зерні. Дзюба та Ходорівська сказали: "Жито кидають за померлим, бо жито – ето життя. Його сіють і воно проростає і виносить новий плод"⁴³. Для них кидати цей символ життя услід труні означає подбати про нове життя (нове життя для душі в наступному житті та нове життя на землі). Подібні погляди висловлювали й на похороні в Яворівці⁴⁴. В Яворівці вірять, що жито протидіє "вбивчому" ефекту смерті на жіночу репродукцію: там жінка мусила йти на похорон під час менструації. Оскільки мати цієї жінки боялася, що присутність смерті "жіноче повмертвляє"⁴⁵, жінка поклала собі запазуху жито й тримала його там до закінчення похорону.

Зерно має символічну силу щодо людської смерті, бо воно саме зазнає трансформації та змінює свою сутність: воно не лише проростає з землі, в якій покояться предки, але й стає продуктом, отже живить тіло наступного покоління. Магічний процес перетворення зерна на їжу відбувається в печі, коли печуть хліб. Символічна сила печі – велика, і піч досі використовують, коли щось відбувається неправильно з людським тілом, як-от у випадку дитячих хвороб. Наприклад, хворе немовля "перепікають"⁴⁶. Вагітність – це також процес трансформації; тому смерть може їй нашкодити, а зерно – допомогти. За народними повір'ями, вагітна жінка їсть хліб, який виріс із землі предків і зазнав перевтілення в печі, і створює нове тіло – свою дитину⁴⁷. В цій системі поглядів цікаво розглянути причастя. Хліб причастя не трансформується у тіло Христа, а тіло Христове – оскільки це тіло не простої смертної людини – не перетворюється на зерно. Натомість, тіло Христове в буквальному сенсі – з хліба, як стверджували Дзюба та Ходорівська⁴⁸. Тому до хліба треба ставитися з повагою: не можна його перевертати на столі; не можна топтатися по крихтах. Хлібні крихти неможна підмітати до дверей, бо виметеш з хати і добре, і зле, а зле тоді перейде на інших людей. Треба підмітати до печі, тоді зібрати крихти та віддати тваринам. Після смерті людини, перед Богом, зважуватимуть крихти, які вона викинула за життя. Якщо вага крихт перебільшить вагу людини, на душу чекає пекло⁴⁹.

Оскільки хліб зазнає перевтілення, він – чистий. Тому вважається, що тіло (чи то людське тіло після відходу душі, чи плоть тварини), яке не зазнало трансформації в землі, – нечисте. Таким чином, шлях до духовного очищення проходить через відмову від споживання м'яса. За словами Дзюби та Ходорівської, сам Бог заповів людям не їсти м'яса: "Бог сказав: вам їсти те, що із землі, а не те, що на землі"⁵⁰. Але люди слабкі, їм важко бути вегетаріанцями, то ж вони повинні дотримуватися посту. На додачу до звичайних постів впродовж року, люди мають тримати піст на догоду Богові. Наприклад, можна постити заради зцілення когось, а мати може постити заради одужання дитини⁵¹.

Певно, найкращим доказом того, що людське тіло розглядають як плоть, і що існує асоціація між тілом і їжею, є сувора заборона на вживання м'яса в хаті, де знаходиться померлий⁵². Не можна їсти м'ясо й під час поминального обіду, лише пісні страви. Більшість людей про це знає, кажуть інформантки, і подібно до батька, який поминав дочку горілкою, пригощають присутніх на поминках м'ясом⁵³.

Згідно до сучасного народного православ'я, і як твердять жінки з Яготина, всесвіт – це складна та взаємопов'язана система. Тіло та душа існують окремо і в той самий час вони – єдине ціле. Те, що роблять із тілом померлого, впливає як на фізичні, так і на духовні аспекти

потойбічного життя. Душа зберігає зв'язок із тілом і знає про те, що інші роблять для померлого. І душа, і тіло подорожують до іншого світу по смерті, і цей інший світ має і духовні, і водночас фізичні виміри. За народним православ'ям, існує зв'язок між тілом і їжею (особливо їжею з зерна), а тіло зазнає майже духовної трансформації у перетворенні на їжу. Хоча вірять у Судний День, людське життя розглядають як циклічну, а не лінійну прогресію, коли кожне покоління пов'язане з наступним через рідну землю.

Народне православ'я було частинно реакцією на радянську систему, засобом зберегти релігійну віру в державі, що вважала релігію опіумом для неосвічених. Цікаво, що радянська система надала деякі образні символи для народного православ'я. Так образи радянської бюрократії увійшли до народних релігійних уявлень; прохідну порівнюють до паспорту, а митарства – до митного контролю. Вживаючи щоденний досвід, і народні ідеї, жінки з Яготина, подібно до інших “хранителів традицій”, підтримували свою віру впродовж радянського періоду та допомагали в цьому іншим. Вони пишаються, що продовжують робити це й тепер. Саме такі люди проторували шлях до сучасного релігійного відродження в Україні.

¹ Інтерв'ю з Любов'ю Прокопівною Найдю, 1947 р.н. та Ніною Антонівною Дзюбою, 1938 р.н., 5 червня 2000 р. Обидві жінки з с. Добраничівка Яготинського району Київської області. Інтерв'ю продовжилось 6 червня з Дзюбою та Ганною Арсентівною Ходорівською, 1936 р.н., родом з Ровенська. Подальші цитати, де наведена лише дата, означатимуть ці інтерв'ю в Яготині.

² Інтерв'ю 5 червня.

³ Anne Marie Ingram, *The Dearly Not-Quiet Departed: Funerary Rituals and Beliefs about the Dead in Ukrainian Culture*. PhD dissertation, University of Virginia, 1998, pp. 24 – 5.

⁴ Наприклад, інтерв'ю з Надією Василівною Куксою в селі Суботові Чигиринського району Полтавської області, 13 червня 2000 р.

⁵ Вірування, що можна нашкодити передчасними діями, особливо помітне у випадку народжень. Святкування народження дитини до її народження (т.зв. “baby shower”), типове для північно-американської культури, в Україні абсолютно неможливе. Оксана Федорівна Криворіт, 1918 р.н. свого часу ненавмисно подарувала молодятим у її селі (Великий Хутір Драбівського району Черкаської області) дитяче уквивальце на весіллі. Через рік чоловік їй сказав: “Ваш подарунок нам не згодився. Хлопчик народився і помер”. Інтерв'ю 3 червня 2000 р.

⁶ Інтерв'ю 5 червня.

⁷ “Буває, що люди довго мучають, то коли вони ісповідовані, вони помирають... людина бачить злі духи і вони душу лякають. Тоді треба позвати батюшку на ісповідь; воно допомагає”. Інтерв'ю 5 червня.

⁸ Інтерв'ю 5 червня.

⁹ Наприклад, інтерв'ю з Надією Іванівною Бучмою, 1928 р.н., у селі Гречківка Смілянського району Черкаської області 22 серпня 1998 р. В народі розрізняють відьом роджених і навчених. Роджені відьми на собі гріха не мають. Вони зазвичай лікують людей і шкодять лише ненавмисно. Якщо вони нікому не нашкодили навмисно та не вчинили інших гріхів, вони помирають легко. Навчені ж відьми та чаклуни мають свою силу від диявола. Саме вони довго не можуть померти. Див. Д.К. Зеленин, *Очерки русской мифологии. Умершие неестественной смертью и русалки*, 1916, перевидання Москва: Индрик, 1995.

¹⁰ Інтерв'ю 5 червня.

¹¹ Дзюба та Ходорівська, 6 червня. Один зі способів – класти мішечок солі на живіт померлого та обкласти пахучими травами.

¹² Інтерв'ю з Дзюбою, 5 червня.

¹³ Інтерв'ю 6 червня.

¹⁴ Інтерв'ю 11 листопада 1998 р. з Антоніною Миколаївною Штикою, 1927 р.н., село Яблунівка Білоцерківського району Київської області. Вона постійно читає псалтир і отримує за це хліб. Вона має рукописний псалтир, а нещодавно придбала нового, друкованого.

¹⁵ Повний опис похорону є в статті Наталі Гаврилюк “The Structure and Function of Funeral Rituals and Customs in Ukraine”, *Folklorica* 8, #2 (fall, 2003), С. 7 – 23.

¹⁶ Інтерв'ю з Дзюбою 5 червня. Свічки передавали на похороні Івана Захаровича Долича в селі Мрин Носівського району Чернігівської області 25 травня 2000 р. А от на похороні в селі Плоскому (кілька кілометрів від Мрина) запалені свічки стояли по периметру труни.

¹⁷ Похорон Миколи Романовича Шекені у селі Плузники Яготинського району Київської області, 8 червня 2000 р.

- ¹⁸ Записано від Поліни Яківни Латиш під час похорону Григорія Филиповича Новака в селі Яворівка Драбівського району Черкаської області 6 червня 2000 р.
- ¹⁹ На похороні Ганни Петрівни Матейко у с. Плоскому Носівського району Чернігівської області 23 травня 2000 р. була панахида в церкві та священник запечатував могилу. За радянських часів замість літургії, працівник похоронного бюро виголошував промову про померлого над його могилою. Цей працівник навчався в одній з ритуальних служб, створених Комісією з радянських традицій, свят та обрядів при Раді Міністрів УРСР. Після нього родичі, друзі та колеги могли виступити з промовами про померлого. Такі промови родичів і друзів можна розглядати як замітник голосінь. Інтерв'ю 17 серпня 1998 р. з Любов'ю Петрівною Томазовою, працівницею Черкаського ритуального бюро. Радянські ритуальні обряди були фемінізовані і переважно більшість ритуальних працівників складали такі жінки, як Томазова. Під час моїх польових досліджень я зустрічала лише жінок.
- ²⁰ Михайло Дмитрович Коваль з села Великий Хутір Драбівського району Черкаської області в інтерв'ю 3 червня 2000 р. про самогубство в його селі зауважив, що священник дозволив поховати молоду людину на цвинтарі, та відмовився запечатувати могилу, доки не мине рік.
- ²¹ Інтерв'ю зі Штикою, згадане попередньо.
- ²² Інтерв'ю 6 червня.
- ²³ Інтерв'ю 6 червня.
- ²⁴ Інтерв'ю 6 червня. “Ангел показує і пекло, і рай”.
- ²⁵ Інтерв'ю 6 червня.
- ²⁶ Інтерв'ю 6 червня.
- ²⁷ Інтерв'ю 5 червня. На похороні Ганни Петрівни Матейко в селі Плоскому Носівського району Чернігівської області 23 травня 2000 р. кілька людей на цвинтарі перепитували одне одного, чи зняли пути перед тим, як закрили труну.
- ²⁸ Інтерв'ю 5 червня. Використання “мертвої” води, або речей, що торкалися покійного, аби “умертвити” біль за законами гомеопатичної магії, є дуже поширеним. Воно з'являється у замовляннях, де згадується острів. На острові сидить покійник. Хворий порівнює свої болячі частини тіла до частин тіла померлого і промовляє щось на кшталт: “Як у мертвого (зуби) не болять, так нехай мій (зубний біль) минеться”.
- ²⁹ Така версія часто зустрічалася. У селі Плоскому Носівського району Чернігівської області Ганна Сергіївна Литовка розказала 22 травня 2000 р., що душа сидить на рушнику над іконою, і що душу можна побачити, бо вона відкидає тінь від світла лампадки. Багато людей залишають стакан води впродовж 40 днів, аби спрагла душа попила. Інші залишають воду та рушника, щоби душа помилася.
- ³⁰ Інтерв'ю 5 червня.
- ³¹ Інтерв'ю 6 червня. Стаття про митарства: David M. Goldfrank, “Who Put the Snake on the Icon and the Tollbooths on the Snake? A Problem of Last Judgment Iconography,” *Harvard Ukrainian Studies* 19 (1995):180 – 99.
- ³² Інтерв'ю 6 червня.
- ³³ Інтерв'ю 6 червня.
- ³⁴ Дзюба: “Провідничок як паспорт в наш час”. Інтерв'ю 5 червня.
- ³⁵ Інтерв'ю 6 червня. “Нехрещені діти Бога не бачать. Сидить у Бога на ладоні, але не бачить”.
- ³⁶ Інтерв'ю 6 червня.
- ³⁷ Інтерв'ю 6 червня. “Вона (душа) сама за себе помолитися не може і не може нічого змінити. А якщо за неї моляться на землі, тоді буває краще і вона може передвигнутися з грішного стану у кращий”.
- ³⁸ Інтерв'ю 6 червня. З робіт Зеленина та Лінди Іваніц (Linda Ivanits, *Russian Folk Beliefs*. Armonk, NY and London, 1989) відомо про компульсивність неспокійних мерців: якщо вони бачать макові зернятка, в них виникає непереборне бажання їх порухувати. Це зайняття триває до світанку і гарантує спокій живим, яким такі мерці докучають.
- ³⁹ Інтерв'ю в селі Плоскому Носівського району Чернігівської області з Ганною Сергіївною Литовкою, 22 травня 2000 р.: “Не можна плакати, бо мертвяк буде у воді лежати”.
- ⁴⁰ Див. розділ про неспокійних мерців у Володимира Гнатюка, *Знадоби до української демонології*, Т. 33 і 34, *Етнографічний збірник Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1912.
- ⁴¹ Ходорівська. Інтерв'ю 6 червня.
- ⁴² Інтерв'ю 6 червня. “Калиточку на кладбищі закривати неможна. Хрест тут ставлять у головах, але треба, щоби він був у ногах. Коли встає на Страшний Суд, то він бере і іде. Він хрест взяв і пішов”.

⁴³ Інтерв'ю 6 червня.

⁴⁴ 6 червня 2000 р., похорон Григорія Пилиповича Новака, 72 роки.

⁴⁵ 6 червня 2000 р., записано від Поліни Яківни Латиш.

⁴⁶ Про піч та повір'я про хліб див. Snejana Tempest, "Stovelore in Russian Folklife", *Food in Russian History and Culture*, ed. Musya Glants and Joyce Toomre. Bloomington and Indianapolis, IN, 1997, 1 – 14. З медичної точки зору "перепікання" має сенс: дитину загортають у тісто та кладуть до теплої печі. Випаровування з тіста, очевидно, очищують дихальні шляхи та позбавляють від застуди та інших захворювань. Тісто також може допомогти при захворюваннях шкіри.

⁴⁷ Стаття Олени Боряк "The Midwife in Traditional Ukrainian Culture: Ritual, Folklore, and Mythology", SEEFA, *The Journal of the Slavic and East European Folklore Association* 7, No. 2 (2002): 29 – 49. Боряк наводить приклади застосування хліба при пологах. Вона також пише про різноманітні ритуали з зерном, які проводять, аби вилікувати тіло дитини.

⁴⁸ 6 червня. "Тіло Христове – з хліба".

⁴⁹ Інтерв'ю 5 і 6 червня. Це повір'я про крихти дуже відоме і чимало інформантів згадувало про нього.

⁵⁰ 6 червня.

⁵¹ 6 червня.

⁵² Їжа заради покійного – коливо, або канун. Коли заходять до хати, де лежить покійник, треба перш за все з'їсти три ложки колива. Те саме відбувається під час поминального обіду: кожен починає обід із трьох ложок колива, і лише після цього можна братися до інших страв. Коливо роблять із зерна. Колись його робили з вареної пшениці та присолоджували медом. Під час Другої Світової війни вживали хліб та солодку воду; тепер кришене печиво змішують із водою.

⁵³ 5 червня.

Современный постсоветский период является исключительно благоприятным для изучения народных религиозных верований. Исследование обычаев и верований, связанных с погребальной традицией и жизнью после смерти, показывает, какой многогранной является система народных религиозных представлений. Сложный вопрос взаимосвязи тела и души решается в народном православии путем видение их одновременно обособленными и взаимозависимыми. Душа есть антропоморфной и путешествует к другому миру как тень тела. В то же время, душа является духовной сущностью, которая руководствуется строгими моральными нормами. По народным представлениям тело превращается через землю в зерно и хлеб, который является подобным превращения хлеба и вина в плоть и кровь в таинстве Евхаристии.

Ключевые слова: Народное православие; похороны; душа; представление о потусторонний мир; поминки.

The immediate post-Soviet period offers an excellent opportunity for studying folk religious belief. An investigation of beliefs and practices associated with funerals and life after death shows how sophisticated folk religion can be. Dealing with the complex issues of the relationship between the body and the soul, folk Orthodoxy sees them as both distinct and interdependent. The soul is anthropomorphized and travels to the other world as a shadow body. Yet it is also spiritual entity subject to strict moral codes. The body is believed to be transformed by the earth into grain and bread and this is akin to the transubstantiation of the Eucharist where bread and wine become body and blood.

Key words: folk Orthodoxy, funerals, soul, other world beliefs, commemoration.